

UOT 94(479.24)

ŞƏMSƏDDİL SULTANLIĞININ İNZİBATI - ƏRAZI BÖLGÜSÜ

Elmira Kazım qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
suleymanova.elmira1954@mail.ru

Açar sözlər: *Odlar yurdu, Şəmşəddil, Borçalı, Qazax, Zəqam, Zulqədar*

Məqalədə XVII əsrdən XIX əsrədək tarixi Azərbaycan əyaləti Zəqam dairəsi və ondan qərb istiqamətdə mövcud olmuş müsəlman feodal mülkü Şəmşəddil sultanlığının inzibati-idarə sistemi tədqiq olunur. Tarixi faktlar, sənədli mənbələr, elmi tədqiqatlar, toponim və etnonimlər bu ərazilərdə qədim zamanlardan türk inzibati-ərazi bölgüsünün və idarəçiliyinin mövcudluğunu sübut etməyə imkan verir. Sənədlərin tədqiqi və analizi göstərir ki, bu ərazilər ilkin sivilizasiya dövründən oğuz türklərinə məxsus olmuşdur.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ УСТРОЙСТВО ШАМШАДИЛЬСКОГО СУЛТАНСТВА

Эльмира Мамедова

Ключевые слова: *Страна Огней, Шамшадиль, Борчалы, Газах, Загам, Зулькадар*

В статье исследуется административно-территориальная система мусульманского феодального владения Шамшадильского султанства, существовавшего на территории исторической азербайджанской области округа Загам и территории к западу от него с XVII до XIX веков. Анализ исторических фактов, документальных источников, исторических исследований, а также названий топонимов и этнонимов, позволяет установить наличие здесь издревле тюркской системы административно-территориального деления и управления. Материалы анализа указывают на принадлежность этих территорий с самых очагов цивилизации тюркам- огузам.

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL STRUCTURE OF THE SHAMSHADIL SULTANATE

Elmira Mammadova

Key words: *Land of Fire's, Shamshadil, Borchaly, Gazakh, Zagam, Zulkadar*

The article explores the administrative-territorial system of the Muslim feudal possession of the Shamshadil sultanate that existed in the territory of the historical Azerbaijani region of Zagam district and the territory to the west of it from the XVII to the XIX centuries. Analysis of historical facts, documentary sources, historical studies, as well as names of toponyms and ethnonyms, allows to establish the existence here since ancient times of the Turkic system of administrative-territorial division and management. The materials of the analysis indicate that these territories belong to the Oguz Turks from the very foci of civilization.

Azərbaycan adlanan Ana vətənimiz – Odlar Yurduunun torpaqları yalnız Azərbaycan Respublikasının indiki sərhədləri hüdudlarında olmamışdır. Geniş

əraziyə malik olan Azərbaycanın sahəsi hələ qədim zamanlardan XIX əsrin birinci rübünə qədər təxminən 421,6 min kv. km.-dən ibarət idi. (7,s. 36). Buraya Cənubi Azərbaycanın 280 min kv, Azərbaycan Respublikasının 86,6 kv km, Cənubi Dağıstanın 10 kv km, Ermənistan Respublikasının (Qərbi Azərbaycan) 29 kv km, Türkiyə Respublikasının Qars (və İğdır) vilayəti 6 min kv km, Gürcüstan Respublikasının şimal-şərqində yerləşən 10 kv km ərazilər daxil idi. Göründüyü kimi, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası müasir Şimali İrənin, Azərbaycan, Naxçıvan Muxtar, Ermənistan respublikalarının və eləcə də Türkiyə Cümhuriyyətinin Qars (və İğdır) vilayəti, Rusiya Federasiyasında – Dağıstanın cənub hissəsi (Dərbənd) və Gürcüstanın şimal-qərb bölgələri ilə əhatə olunurdu. Bu yerlərdə Vətən torpağımızın hər bir guşəsinə xalq tərəfdən ad qoyulmuşdur. Bu adlar da Vətən torpağının hər parçası kimi doğma və əzizdir. İlk növbədə burada ulu babalarımız əvvəlcə qəbilə, sonralar tayfa, tayfa ittifaqı, etnos kimi məlum olan adları bu və ya digər etnonimin yaranmasında öz əksini tapır, həmçinin həmin yerin təbii görünüşü və relyefi əcdadlarımızın öz zəngin idrak və təxəyyülünün məhsulu olan toponimlərdə oyxonimə çevrilir.

Bu torpaqlarda dədə-babadan Azərbaycan türkləri yaşayıb-yaratmışlar. Bu torpaqlarımızda oğuz igidlərinin hay-harayını, döyüşən qılınclarının sədalarını, axan suların şırıltısını, şəhanə atların nal səslərini “Kitabi-Dədə Qoqud”un kaloritli, pak və tərəvətli sətirlərindən aydın eşidirik.

İkinci bir həqiqət odur ki, ölkəmizin ərazisində yaşayış yerlərinin, xalqların, millətlərin, qəbilələrin, qəbilə birliklərinin və etnik birliklərin, eləcə dəvə şəxs adlarından törəmiş coğrafi adların türk mənşəli sözləridir. Azərbaycan onomastikasının müxtəlif sahələrindən - toponim, etnonim, oyxonim, antroponim və s. şəkildə işlənən **bu xüsusi adlar ölkəmizin hər guşəsindən keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir.**

Türk-kaloriti ilə dolu dövrlərdən biri də XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud olmuş xanlıqlar dövrüdür. Bu dövrdə ölkənin siyasi quruluşunda mərkəzləşmiş monarxiya dövləti feodal-pərakəndə monarxiyalarla əvəz edilir. Həmin dövrdə Azərbaycanın tarixi ərazisində 20 xanlıq, 8 sultanlıq, 5 məliklik və Car-Balakən camaatları kimi iri, orta və xırda feodal dövlət qurumları yaranır. Bunlar: Bakı, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd, Quba, Salyan, Cavad, Lənkəran, Naxçıvan, İrəvan, Təbriz, Qaradağ, Maku, Xoy, Sərab, Salmas, Urmiya, Ərdəbil xanlıqları, Ərəş, İlisu, Qəbələ, Qazax, Şəmşəddil, Pəmbək, Şoraqel, Borcalı, Çors Qarabağlar sultanlıqları, Xaçın, Vərəndə, Cöləbörd, Dizaq, Gülüstən məliklikləri, Car, Balakən, Muxax, Tala, Saxur, Kaxet, Çənək camaatlarıdır.

Bu dövlət qurumlarının hökmdarları xan, sultan, məlik titulları daşıyırdı və feodal nərdivanı çərçivəsində xan titulu yuxarıda durduğu üçün həmin XVIII əsrin ikinci dövrü həm də Azərbaycan xanlığı dövrü kimi adlanır.

Azərbaycan xanlığı siyasi quruluşunun tərkib hissəsi olan Şəmşəddil sultanlığının ərazisini erməni tədqiqatçıları əzəli, əbədi erməni torpağı kimi qələmə verirlər. Bu da əsrlər boyu Azərbaycanla, sonralar isə Ermənistanla taleyi sıx bağlı olmanın nəticəsidir.

Rus mənbələrində Şəmşəddil sultanlığının ərazisi 4200 verst (1 verst 1067 kvadrat metrə kimi göstərilir (2,s.23-24). Zəyəm mahalı və ondan qərbdəki ərazidə yaranan Şəmşəddil sultanlığının ərazisi müxtəlif tarixi dövrlərdəki təsirlərdən bu miqyasdan daha iri və ya kiçik olub. Sultanlığın tarixi ərazisinə indiki Azərbaycan Respublikasının Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir çayının sağ qıyısında suayırıcı-toplayıcı torpaqlardan qərbə tərəf olan, Ağstafada Həsənsu boyunca cənuba doğru uzanan sahələr, Gürcüstan Respublikasının da xeyli hissəsi, Ceyrançölü, Murğuz yaylağı, Ermənistan Respublikasında qalan Şəmşəddil rayonları, Göycə mahalı, Qaraqoyunlu dərəsi, İcevanın bir hissəsi Qalakənd, ermənilərin Berd adlandırdığı rayonu və başqa ərazilər daxil idi.

Tarixdə Şəmsəddil sultanlığı yaranana qədər onun ərazisi el, oba, mahal, bölgə və s. kimi işlənirdi və türklərin tarixən burada cəm şəkildə məskun olduğu halda bütün mənbələrdə (istər folklor, istərsə də yazılı) onun varlığı Azərbaycanın tarixi ərazisinin ayrılmaz hissəsi kimi göstərilir. Bu yerlərdə **xalqımızın tarixinin** qədimdən başlayaraq **hər bir dövründə** türk mənşəli adlar Azərbaycan onomastikasının əsas fondunu təşkil edir. Və bu yerlərlə bağlı xeyli adlar - Qoturbulaq, Molla qayası, Çoban dağı, Mehdi qalası və s. **xalqımızın tarixində** baş verən xüsusi maraqlı əhvalatlar haqqında xəbər verir. Onlar türkçülüüyü yaşadan ölməz oğuz əfsanələrindən aşkara çıxarılmışdır.

Şəmşəddil sultanlığının mərkəzi Tovuz ərazisində yerləşən Öksüzlü obasıydı. Sultanlığının əhalisi qızılbaş türk tayfalarından olan zülqədərlərdən olub. Şəmşəddil ərazisi şah I İsmayılın dövründən Zülqədər tayfasının bir qolu olan Şəmşəddil tayfasının irsi vilayəti hesab olunurdu. Əraziyə başçılıq edən Şəmşəddillərə el arası Zülqədərovlar deyirdilər. Zülqədərovlar əsasən Xılına kəndində yaşayırdılar.

1605-ci ildə səfəvi I şah Abbasın fərmanı əsasında şəmşəddin tayfasının başçısı Əli sultan Zülqədərə hərbi xidmətinə görə irsi torpaqlarından əlavə Şirvanda ölkə tabeliyinə verilir (6, s.134-135). Onun varisi Səlim xan Şəmsəddinli Zülkaqar 1622-ci ildə Axalsix qalasının osmanlılardan alınmasında qəhrəmanlıq göstərdiyi üçün həmin qala səfəvi şah I Abbasın fərmanı ilə onun tabeliyinə verilir. Bölgə uzun müddət XVII – XVIII əsrlərdə Səfəvi imperiyasının tərkibində Gəncə bəylərbəyliyiinin ərazi-inzibati bölgüsü kimi Ziyad oğulların tabeliyində olmuşdur. Lakin 1736-cı ildə Nadir xan

Əfşarın hakimiyyətə qəlməsinə etiraz edən Ziyad oğlu Qacarlar o, şah elan olunandan sonra cəzalandırıldılar. Nadir şahın fərmanı ilə Şəmşəddil sultanlığı Ziyad oğlu Qacarların tabeliyindən alındı və şahın valisi olan Kartli-Kaxeti çarı Teymurazın tabeliyinə verildi. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın sui-qəsdlə öldürülməsi nəticəsində yaranmış yarımüstəqil feodal dövlətlərdən biri də Şəmşəddil sultanlığı (1747-1801) idi. Yarandığı zaman Qazax və Borçalı sultanlıqları kimi Şəmşəddil sultanlığı da Gəncə xanlığının tərkibinə daxil oldu (8, s.208). Bu zaman Gəncə hakimi Şahverdi xan Ziyadoğlu-Qacar (1747-1756) idi. 1752-ci ildə Şəki hakimi Hacı Çələbi xan Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını və Gəncə xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Həmin vaxt Şəmşəddil sultanlığının hökmdarı Sultan Allahverdi Zülqədər (1747—1761) idi. 1755-ci ildə Hacı Çələbi xanın ölməsi ilə təkrar Gəncə xanlığının tabeçiliyinə keçən Şəmşəddil sultanlığı Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın (1756-1778) hakimiyyəti zamanı Gəncə xanlığının tərkibində qalmışdır. O zaman onun hökmdarı Əli sultan Şəmşədinli idi. O, burada 1761-1797-ci illərdə sultanlıq etmişdi. Lakin Kartli-Kaxeti çarı II İrakli və Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın arasında ziddiyyətli narazılığa səbəb olan ərazi idi. 1765-ci ildə II İrakli Şəmşədili müvəqqəti olaraq özünə tabe etdi. Buna zülqədərler ciddi etirazını bildirdirib. Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın yürüşündə ona yaxından kömək edərək Şəmşəddilin ərazisini Kartli-Kaxeti çarı II İraklinin tabeliyindən qaytara bildilər. Lakin Məhəmmədhəsən xan Ziyadoğlu-Qacarın ölümü ilə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları Kartli-Kaxeti çarı II İrakli tərəfindən yenidən işğal olundu. Onun ərazisi Qazax ilə birləşdirilib və Qazax-Şəmşəddil sultanlığı adlandırıldı. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisə yürüşündə iştirak edən Cavad xan Ziyadoğlu-Qacar Borçalı, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını Gəncə xanlığının tabeliyinə qaytardı. Cavad xan Ziyadoğlu-Qacar Şəmşəddil sultanlığının statusunu qaytardı və onun sultanı Nəsim Şəmşədi-Zülkadar təyin etdi. O, Şəmşəddili 1797-1819-cü illərdə idarə etmişdi.

Nəsim sultan 1763-cü ildə Şəmşəddin mahalının Öysüzlü obasında anadan olmuşdu. Onun həyat yoldaşı şıxlinskilər nəslindən Coğaz çayı və Göyözənin ağasının qızı Cəvahir xanım idi. Elə onun üstündə Cavad xan Ziyadoğlu-Qacarın Nəsim sultanla düşmənçilliyi başladı. Bu düşmənçilik haqqında hətta el arasında rəvayətlər də gəzirdi. Rəvayətə görə, Cavad xan Nəsim sultanı işlə bağlı Dağıstana göndərir. Nəsim sultan gedəndən sonra xan onun həyat yoldaşı Cəvahir xanımı sarayına çağırır. Ona bildirir ki, sən xan arvadı olmağa layiqsən. Ərindən boşan, mənə gəl. Cəvahir xanım mətanət göstərmişdir. Əri səfərdən qayıdandan sonra məsələni açıb danışır. Bu əhvalatdan sonra Nəsim sultan Cavad xandan qisas almaq qərarına gəlir və Gəncə xanlığının tabeliyindən çıxır. Sisiyanov Gəncəyə hücum edəndə 700 atlı ilə ona qoşulub Cavad xana qarşı vuruşur. Nəsim sultan Gəncə hakiminə qarşı

Qazax ağalarını da səfərbər etdi. Yaxşı təlim görmüş 300 qazaxlı süvari çar generalının əmri ilə Gəncəyə hücum etmişdi.

Nəşib sultan Şəmsəddinli göstərdiyi xidmətə görə mayor rütbəsi almışdı. Gəncənin işğalı başa çatdıqdan sonra Nəşib sultanın səlahiyyəti genişləndi, o, Şəmşəddin və Qazax mahallarının başçısı təyin edildi. Xidmətlərinə görə Həsənsuyundan başlamış Şahdağına qədər olan ərazini onun ixtiyarına verdilər. Lakin bu səlahiyyət uzun sürmədi. Ona böhtan atdılar ki, guya 40 nəfər çar əsgərini öldürmüşdür. A. S. Yermolov da bunu bəhanə gətirib general-leytenant Velyaminova tapşırırmışdı ki, Nəşib sultanı və Mustafa ağanı nəzarətdə saxlasın. Qorxulu adamlardır, xalqı iğtişasa qaldırmaq üçün məqam axtarırlar. Mən qəti surətdə deyirəm, əgər lazımdırsa, onları həbsə alın, inanılmış nəzarətçilərlə Mozdok komendaturasına aparıb təhvil verin. Bu tərəfdən də knyaz V.Q.Madatov xüsusi tapşırıqla Yelizavetpola göndərilmişdi ki, təxirə salmadan Nəşib sultanla Mustafa ağanı həbsə alsın.

1819-cu ildə general-leytenant V.Q.Madatov Gəncəyə gəlib Nəşib sultanı və Qazax mahalı kənd sakini şair Mustafa ağa Arifi yanına çağırıdırıb həbsə alaraq Tiflisə aparmış və oradan da onları Kazana, bir rəvayətə görə isə Xarkov şəhərinə göndərmişdir. Beləliklə, Nəşib sultan tutulub Rusiyaya sürgün olundu. Nəşib sultan 11 may 1819-cu ildə öldürülüb.

Onun dövründə 30 yanvar 1801-ci ildə Rusiya İmperiyasının himayəsinə girən Kartli-Kaxeti çarı XII David rus ordusunun köməyi ilə Borçalı, Qazax, Şəmşəddil sultanlıqlarını işğal etdi. 1802-ci ildə Rusiya İmperatoru I Aleksandrın əmri ilə Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv olundu. Onun ərazisində mərkəzi Tiflis şəhəri Gürcü quberniyası təşkil edildi. İnzibati-ərazi baxımından Gürcü quberniyası Yuxarı Kaxetiya (Telav), Aşağı Kaxetiya (Sıqnax), Yuxarı Kartalaniya (Duşet), Orta Kartalaniya (Qori), Aşağı Kartalaniya (Tiflis) və Somxetiyyəyə (Lori) bölünürdü.

Həmçinin yeni işğal edilmiş Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqların ərazisi də yeni inzibati adla distansiya adlandırılaraq mərkəzi Tiflis şəhəri olan Gürcü quberniyasının tərkibinə verildi. Gürcü carlarından fərqli olaraq bu üç sultanlıqları idarə edən sülalələr hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmamışdı. Sultan titulu daşıyaraq eyni vaxtda onlar rus hərbi qulluğunda hesab olunurdular. Lakin Rusiya imperiyasına tabe olsalar da, zaman-zaman daim müstəqillik uğrunda çarpışmışdılar. Bu da sultanlıqların ləğvinə səbəb oldu. Şəmşəddil sultanlığı 1819-cü ildə ləğv edildi və Rusiya imperiyasının XIX əsrin 40-cı illərinin növbəti ərazi islahatlarına qədər onun ərazisi Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasının tərkibinə qatıldı.

Göründüyü kimi, tarixi faktları və həqiqətləri heç vaxt inkar etmək olmaz. Xalqımızın qədim zamanlardan yaşadığı Şəmşəddil güşəsi sadəcə yer adı olmayıb. Şəmşəddil - ana dilimizin tarixinin bütün sahələri ilə əlaqədar olan, qədim məlumatların müəyyən hissəsini bizə çatdıran, zəngin türk genetik olan

möhtəşəm bir abidədir. Azərbaycanın tarixi ərazisinin tərkib hissəsi kimi Şəmşəddil, qoynunda göz açdıqları, havasını udduqları, suyundan içdikləri türk əcdadlarımızın yadigarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Схема взятия Гянджи. // ÜQVIA, f.VUA, d-4278, ç.2.
2. Высшие классы коренного населения Кавказского края и правительственные мероприятия по определению их сословных прав. Исторический очерк. Составитель делопроизводитель канцелярии Наместника Его Императорского Величества на Кавказе Линден В. Тифлис. Издание Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе. 1917 год: Оглавлени - Глава II. Мусульманские районы Закавказья, входящие в состав Эриванской, Елисаветпольской, Бакинской и отчасти Тифлисской губерний, стр. 23-24
3. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. (АКАК). Архив главного управления наместника Кавказского. Том I. Напечатан под редакцией, представителя комиссии ст.сов. Адольфа Петровича Берже. Тифлис. Типография Главного Управления Наместника Кавказского. 1866 год. Оглавление: Часть вторая: XII. Закавказские Мусульманские владения: IV. Памбак. 805. Письмо генерал-майора Лазарева к генерал-лейтенанту Кноррингу, от 5-го августа 1801 года., стр. 601
4. АКАК. Том VI, ç.1, №1022
5. Пётр Григорьевич Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть первая. Санкт-Петербург, 1869 год.
6. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв., с.134-135
7. Məmmədova E.K. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2016
8. Çingizoğlu Ənvər. Zülqədər eli, "Soy" dərgisi, 1(21) 2009.
9. Çingizoğlu Ənvər. Şəmşəddil sultanlığı, Bakı: Mütərcim, 2012, səh 208.